

УДК 37.037(277)

РЕГРЕСИВНІСТЬ ВПЛИВУ РАДЯНСЬКОГО ВЕКТОРУ НА ТРАЄКТОРІЮ ОСВІТНЬОГО ПОСТУПУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Чумак Микола, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики навчання фізики та астрономії, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

ORCID: 0000-0002-9956-9429

E-mail: chumak.m.e@gmail.com

Статтю присвячено розгляду питання впливу радянської влади на освіту протягом досліджуваного періоду. Переосмислено культ регресивності впливу ідеологічних начал на історико-педагогічні умови функціонування професорсько-викладацького складу у лежачих умовах діючої цензури.

Окреслено напрями тісної співпраці студентства зі зрілою інтелігенцією, що позначилося на зміні вектору радянської політики щодо освіти.

Інструментарієм дослідження виступив історико-педагогічний, хронологічно-змістовний, порівняльний та поетапно-проблемний методи.

Ключові слова: інтелігенція, радянська влада, ідеологія, освіта, вища школа, аспірант, професорсько-викладацькі кадри, діюче керівництво.

REGRESSIVE IMPACT OF THE SOVIET VECTOR ON THE TRAJECTORY OF EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Chumak Mykola, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Physics and Astronomy, National Pedagogical Dragomanov University.

ORCID: 0000-0002-9956-9429

E-mail: chumak.m.e@gmail.com

The article is devoted to the consideration of the Soviet power influence on the education of the period under study. The cult-regressivity of the influence of ideological principles on the historical and pedagogical conditions of the teaching staff functioning under the conditions of those days censorship has been rethought. The directions of close cooperation between students and mature intelligentsia were determined, which affected the change in the vector of Soviet education policy.

The research tools for the study were historical, pedagogical, chronological, content, comparative and incremental methods.

The use of a whole range of methodological tools made it possible to summarize that the period under the study "nominated" the strengthening of command-centralized management in the national education, which was the result of total Soviet influence on the territories under control.

It is problematized that in order to increase the ideological pressure on the student youth and in order to support systematically the pro-communist propaganda, "reliable" leaders, in terms of the existing party layer, were appointed to the educational centres. It was noted that during the defined period, the most difficult issue was the selection of teaching staff of natural and technical specialties with the

correct ideological mood, which were practically absent at that time. Such historical flow of events can be obviously explained, in particular, by the high level of scientific and pedagogical workload of representatives and indifference these specialties and indifference to the subjugation of ideological "peaks" by means of the existing didactic tools. In this regard, the cycle of social sciences (in particular, political economy) was chosen as a basis for the dissemination of communist ideas, the content of which was filled with new pro-Soviet sound.

The publications of the particulars achievements and developments by the author in foreign media were censored, which became a certain limiting force on the way to the foreign-branch cooperation of the teaching staff with their foreign colleagues.

The shades of conscious mental work have become increasingly gloomy in the overall picture of the pro-Soviet ideal of higher education.

It is noted that Ukrainian history was filled with many tragic events that hit our society with mass violent massacres, evictions and executions. However, the red enemy failed to destroy the core of Ukrainian nationalism and patriotism, which marked the further gaining of our state's independence.

Keywords: *intelligentsia, Soviet power, ideology, education, high school, graduate student, teaching staff, current management.*

Усі соціально-політичні перипетії, які торкнулися сьогодні нашої держави у вигляді загарбницьких ініціатив з боку російського агресора, відтворюють недалекі сторінки українського минулого. Як і у попередні роки минулого століття східний сусід – внутрішній ворог зорієнтовував лещати свого зловіщого впливу на Україну у напрямку руйнації попередньо нагромадженого потенціалу – суспільно-політичного, економічного, культурного. Така регресивність у досліджуваній період торкнулася й освітньої сфери, що позначилося на винищенні проукраїнського інтелектуального потенціалу – цвіту української нації.

Окреслення окремих аспектів заявленої проблематики представлено у працях В. Євтуха, О. Сухомлинської, В. Сиротюка, Н. Дем'яненко, Т. Дудки та ін. Проте, враховуючи ті соціокультурні умови у яких опинилася наша країна після чергових проявів російської агресії, знову актуалізувалося завдання відтворення тих червоних сторінок української історії, які позначилися на життєдіяльності усієї української нації.

Історичні виміри другої половини першого двадцятиріччя поточного століття «номінували» вітчизняній освіті посилення командно-централізованого управління, що було наслідком тотального радянського впливу на підконтрольні території. Питання розвитку «прочервоної» освіти досить гостро поставало на порядку денному засідань партійного керівництва, оскільки налагодження дії справжнього радянського механізму унеможлиблювалося без міцного фундаменту підростаючого покоління майбутніх кадрів.

Не менш важливим для представників радянської влади було питання зміцнення позицій у інституційному колі індустріально-технічної освіти. Ключовим завданням останньої було забезпечення зростання чисельності представників робітничих спеціальностей, що уможлиблювало б у подальшому зростання економічних показників країни за рахунок наявного ресурсно-кадрового потенціалу. Освіта технічного профілю і надалі займала почесне місце у списку перспективних для держави спеціальностей, що було не лише економічною потребою, але й індикатором відповідності загальнодержавного розвитку світовим тенденціям міжцивілізаційного прогресу.

Зростання чисельності вищих шкіл технічного профілю відбувалося досить швидкими темпами, що підтверджено на статистичному рівні десятикратним розмахом кількісних показників освітніх осередків вже у перші роки поточного тридцятиліття ХХ ст. [1]. Зростання чисельності профільних вищих шкіл актуалізувало і підвищення чисельності абітурієнтів, що наслідково приводило до перенавантаження професорсько-

викладацького складу аудиторними годинами [6]. Влітку 1930 р. питання аудиторного перенавантаження було переглянуто на користь педагогічних кадрів, що позначилося на зниженні кількісного показника до рівня 9 год – для професури та 12 год – для інших представників викладацького складу [6].

Цілком зрозуміло, що розвиток вищої освіти технічного профілю передбачав подальше поглиблення рівня викладання фізики, що у свою чергу актуалізувало необхідність примноження технічного оснащення для проведення практичних дослідів та зростання чисельності відповідного джерелознавчого забезпечення. Своєрідна контроверсійність діючої освітньої політики, яка з одного боку вимагала підтримання тісних вітчизняних взаємозв'язків із освіченими колами європейських вищих шкіл, а з іншого – цензурними кроками контролювала усі зовнішні зв'язки соціальних інститутів на території України протягом першого двадцятиріччя ХХ ст.

Чіткість усвідомлення того, що штучна замкненість освіти за сімома замками прорадянської ідеології не принесе бажаного соціокультурного результату актуалізувала необхідність перегляду певних освітньо-політичних курсів на найближчий період розвитку. У зв'язку з цим, у другій пол. 20-х рр. ХХ ст. офіційного статусу набуло розпорядження щодо безмитного пересилання поштового багажу засобів навчання масою до десяти кілограм [2].

Відповідні нововведення у наявній освітній політиці досліджуваного періоду торкалися і наукових відряджень професорсько-викладацького складу, вимоги до якого формулювалися за наступним алгоритмом дій:

- 1) написання заяви-прохання потенційного претендента до існуючого керівництва освітньої установи, де працював у конкретний момент часу;
- 2) розгляд заяви-прохання керівництвом на місці де працює претендент і у разі схвального рішення, направлення висновку до профільного управління Народного комісаріату освіти;
- 3) прийняття відповідного рішення органам названого управління і у разі позитивного схвалення направлення на розгляд профільної комісії Центрального Комітету КП(б)У [7].

Архівні матеріали засвідчують, що досить активно реалізовували наукові відрядження у європейському (зокрема, Німеччина) та американському (Сполучені Штати Америки) напрямках представники Харківського технологічного та Київського політехнічного інститутів [8].

Реалізація наукового відрядження нашими співвітчизниками у досліджуваній період передбачала використання такого передового іноземного досвіду, який був актуальним для тогочасних вітчизняних умов розвитку держави. Така тенденційність позитивно позначалася на загальній динаміці примноження міжнародно-профільних контактів представників вітчизняного професорсько-викладацького складу з іноземним. Проте, поряд із позитивною динамікою нагромаджувалися і негативні «зерна» контроверсійної освітньої політики представників діючої влади.

З метою посилення ідеологічного тиску на студентську молодь та системного підтримання прокомуністичної пропаганди на ключові керівні позиції у освітні центри призначалися «надійні» очільники з точки зору наявного партійного прошарку. Станом на кінець 20-х рр. ХХ ст. найскладнішим залишалося питання підбору професорсько-викладацького складу природничих і технічних спеціальностей із правильно-ідеологічними настроями, яких на той час практично не було. Таку

історичну подієвість вочевидь можна пояснити, зокрема, високим рівнем науково-педагогічної завантаженості представників означених спеціальностей та байдужості до підкорення ідеологічних «вершин» існуючим дидактичним інструментарієм. У зв'язку з цим, своєрідним базисом для поширення комуністичних ідей було обрано цикл суспільствознавчих дисциплін (зокрема, політичної економії), зміст яких наповнювався новим прорадянським звучанням.

Партійне керівництво було збентежене проблемою відсутності «належної» кількості «політично-правильних» професорсько-викладацьких кадрів, які були позбавлені контрреволюційних та антикомуністичних амбіцій. У досліджуваний період кадрове питання набувало все більшої актуальності, оскільки подолання соціального бар'єру у напрямку досягнення бажаного прокомуністичного виховання потребувало залучення усіх освітніх структур до цього надто суперечливого процесу.

Досить «глобально» постало завдання підбору політично-визначених аспірантів, які підтримували комуністичні начала діючої верхівки та працювали б у подальшому над посиленням ідеологічного наступу на молоде покоління. Проте, у ході реалізації цієї освітньо-наукової кампанії виникали певні труднощі на шляху досягнення бажаної цілі, які віддзеркалювалися у дихотомічному впливі на аспірантів одразу двох протитечій:

- 1) керівних прорадянських структур, які намагалися вселити у молоді голови «правильні» думки комуністичного виховання;
- 2) свідомої інтелігентної професури, яка не погоджувалася на співробітництво із наявним керівництвом, а тому потрапляла у чорний список небажаних «гостей» на всепартійній «виставі».

Слід підкреслити, що вплив останніх був досить значущим. Зазначена подієвість у першу чергу пояснювалася тим, що освічена еліта володіла унікальним мистецтвом роботи з цільовою аудиторією, який підкріплювався високим рівнем ерудованості, авторитетності та умінням аргументувати очевидні істини. Такий рівень співпраці наукового керівника і аспіранта, консультанта і докторанта надто не покоїв представників діючого керівництва, яке не приховувало масштабів своєї невдоволеності. Ось яка теза підтверджує викладене: «...молоді наукові кадри зріднюються зі старою професурою і починають втрачати справжнє радянське обличчя...» [9, арк. 77]. Досить влучно для даної характеристики підібране словосполучення «зріднюються», що демонструє усю об'ємність міжособистісної співпраці наставника та вихованця, коли у розрізі ділових стосунків їх поєднувало щось більше – ідейність, цінності, погляди та переконання. І у цьому ключі представники радянської влади усвідомлюючи, що починають втрачати контроль над ситуацією, почали розробляти дієві механізми із ліквідації такої аполітичної співпраці. Найбільш прийнятними для них виявилися наступні:

- 1) фундаментально-масова підготовка «прочервоних» професорсько-викладацьких кадрів;
- 2) звільнення від займаних викладацьких посад аполітичних елементів, які заважають розповсюдженню офіційної ідеології, не зважаючи на їх науково-дослідні досягнення;
- 3) запровадження нових штатних одиниць до президії Київського осередку «Укрголовнауки» фахівця з комуністичного виховання до початку 1928–1929 навчального року [9].

Безумовно, що таке змістове наповнення рішень було досить критичним для

свідомої української професури, яка ще залишалася на місцях і не виявляла на широкий загал власних поглядів та переконань. Нова генерація червоних «консультантів-спостерігачів» надіялася відповідним колом повноважень, які повинні були забезпечити подолання небажаних наслідків від спілкування молоді зі «старими» інтелекгентними колами, яких діюче керівництво називало «...найбільш бездарними...» [9, арк. 78]. Прямі образи, які надходили на адресу викладацьких кадрів, окремих з яких навіть визнавала освічена Європа, не піддавалися виправданню і не передбачали об'єктивної аргументації, оскільки були «намитою» справою супроти злісних ворогів діючого режиму.

Саме 1928 р. став ліквідною точкою для швидкоплинного згортання завуальованої лояльності керівного апарату по відношенню до тих представників професорсько-викладацьких кадрів, які з одного боку, не відносилися до радикалів, а з іншого боку, не були прихильниками діючої влади. Відсутність бажання приховати справжні причини боротьби із інтелектуально-зрілою професурою перемножувалося на нагальність та пріоритетність вседержавної індустріалізації, що у фінальному добутку віддзеркалювало рубіж того соціокультурного панно, яке було найбільш бажаним для існуючої влади.

У соціальному форматі того часу, на інтелекгентні кола місць не відводилося, оскільки домінуючі класові позиції повинні були зайняти селяни – так званий «робочий» клас та пролетарії, які ототожнювалися із міцною опорою для розбудови безхмарного комуністичного майбутнього. Але окрім «досконалої» комуністичної конструкції, у голови широких суспільних мас необхідно було вселити міф про соціальну небезпеку свідомої інтелігенції, яка в ролі безжалісного варвара, який у будь-який момент може підірвати авторитет всеосяжного радянського ідеалу. Вочевидь такою політичною заангажованістю можна пояснити відсутність у переліку архівних документів 28–30-х рр. ХХ ст. аналітичних відомостей, щодо результативності основних напрямів діяльності представників проукраїнського професорсько-викладацького складу.

Запроваджувалася певна цензура на закордонну публікацію автором результатів своєї діяльності, що ставало певною обмежувальною силою на шляху до іноземно-галузевої співпраці професорсько-викладацького складу зі своїм чужоземними колегами. Відтінки свідомої розумової праці ставали усе похмурішими на загальній картині прорадянського ідеалу вищої школи.

Окрім кадрових перипетій, прорадянська влада взялася за справу «налагодження» дієвого механізму освітнього процесу – методики викладання дисциплін у вищій школі. Окремі елементи Дальтон-плану (Dalton Plan), які були взяті частково за основу із американського методу Г. Паркхерста, були піддані різкій критиці та повноцінній забороні у зв'язку із присутністю у них демократичного стержня – індивідуального підходу до кожного вихованця, практичної зорієнтованості занять та значного відсотку самостійної роботи [5]. Безумовно, що хоча б маленький відблиск демократизму, який мав Західне походження був ворожим для діючого режиму, оскільки міг послабити його внутрішньо-соціальні позиції. У зв'язку із цим, ще у середині 20-х рр. ХХ ст. від піддався жорсткій критиці та був викреслений із порядку денного наявних освітніх реалій.

Другим методом, який по фінальному результаті не задовольнив запити радянської влади, був бригадно-лабораторний. Вочевидь, останній виявився надто «прогресивним» для діючого керівництва, оскільки передбачав групове – бригадне

виконання лабораторних завдань, що передбачало тісну міжособистісну співпрацю широкого кола вихованців, серед якого могли виникнути раціональні та надто далекосяжні думки по відношенню до наявного соціокультурного буття.

Найбільш прийнятною для радянської влади і, що найголовніше повноцінно контролюваною виявилася система лекційно-семінарських занять. Тривалі лекції (близько 30 % від аудиторних годин), дещо урізноманітнені реферативними доповідями, дискусійними питаннями, до яких «вкраплювався» елемент дослідної роботи, був взятий за основу підготовки нової червоної генерації на базі наявних вищих шкіл [11].

Третім невидимим фронтом, після розв'язання кадрового питання та «упорядкування» системи викладання дисциплін, постало питання «відрихтувати» наявний студентський склад, ізолювавши у свою чергу «непотрібні» елементи. У коло «непотрібних» потрапляли молоді та свідомі особистості, які не погоджувалися із «правдою» діючого режиму та мали намір змінити наявну реальність на краще. Проте, вільнодумство зазнавало жорстокого карального впливу, а тому у списки непотрібних та небезпечних все масовіше потрапляли як представники професорсько-викладацького складу, так і студентства. У таких соціокультурних умовах неможливими ставали прояви позарадянської ініціативності, а при найменших натяках на контрреволюційність – зазнавали публічних розправ шляхом звільнення чи відрахування. Напіввійськові заклики на зразок: «...заміни книги на рушницю...» прокотилися хвилями по місцевих вищих школах, після «напливу» яких, академічний дух розвіювався вітром ідеологічного наступу, а освітньо-наукова атмосфера в альма-матері була далекою від проєвропейської [10, арк. 16]. Зрілій професурі, яка розуміла цінність педагогічного космополітизму, як для викладацького складу так і для студентської молоді, важко було примиритися із невиправданою політикою внутрішньодержавної закритості по відношенню до зовнішнього світу.

Відвертий наступ ідеологічно-каральної експансії на освічене українство протягом 30-х рр. ХХ ст. набував нечуваних розмахів. Архівні джерела засвідчують, що неприхований розподіл професорсько-викладацького складу та студентства на ворогів, аполітичних представників та активістів був не випадковим фактом на історичних аркушах [3; 4; 10]. Першу підгрупу намагалися усіма можливими способами ліквідувати зі стін вищих шкіл та ще й у досить показовій формі, щоб слугувало прикладом того як слід жити у ідеологічних лещатах. Друга підгрупа відносила до так званих «важковиховуваних», на яких спрямовувався тиск керівної машини у напрямку формування ідеологічно-вірних переконань. Стосовно третьої – то на них покладалося чимало завдань: по-перше, боротьби із наявністю першої підгрупи, а, по-друге, «коригування» діяльності та світогляду аполітичних представників. У такому інсценуванні були роздані соціальні ролі у храмі науки, а усі хто не погоджувався із таким становищем викреслювалися зі суспільних сторінок життя усіма можливими способами.

На основі викладеного можемо зробити висновок, що українська історія була сповнена багатьма трагічними подіями, які боляче ударили по нашому суспільству масовими жорстокими розправами, виселеннями, розстрілами. Проте, не вдалося червоному ворогові знищити стержень українського націоналізму та патріотизму, який ознаменував подальше здобуття нашою державою незалежності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні педагогічних персоналій досліджуваної епохи у міжнародному розрізі еміграційно-просвітницьких ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вища школа Української РСР за 50 років: у 2-х ч. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1967. Ч. I. (1917–1945 рр.). 396 с.
2. ДАК (Державний архів міста Києва). Ф.Р. 308. Оп. 1. Спр. 613.
3. Дудка Т. Ю. Більшовицька культурегресивна місія винищення педагогічної інтелігенції (перша пол. XX ст.). *Педагогічні науки*. Полтава: Вид-во Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 167–173.
4. Дудка Т. Ю. Внесок науково-педагогічної еліти в українське національне відродження (20-ті рр. XX ст.). *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ: Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2016. № 15. С. 148–152.
5. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2008. 921 с.
6. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917–1959 рр.): збірник документів: у 2-х т. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. 883 с.
7. ЦДАГО України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2264.
8. ЦДАГО України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703.
9. ЦДАГО України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703. Арк. 77–78.
10. ЦДАГО України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4206. Арк. 16, 74.
11. Чуткерашвили Е. В. Развитие высшего образования в СССР. Москва: Высшая школа, 1961. 240 с.

REFERENCES

1. Vyshsha shkola Ukrayinskoyi RSR za 50 rokiv. (Ch. 1–2). (1967). Kyiv: Vydavnyctvo Kyivskogo universytetu [in Ukrainian].
2. DAK (Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva), F.R. 308. Op. 1. Spr. 613 [in Ukrainian].
3. Dudka, T. Yu. (2016). Bilshovyczka kultregresyvna misiya vynyshhennya pedagogichnoyi inteligenciyi (persha pol. XX st.). *Pedagogichni nauky*. Poltava: Vydavnyctvo Poltavskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu im. V. G. Korolenka, 167–173 [in Ukrainian].
4. Dudka, T. Yu. (2016). Vnesok naukovo-pedagogichnoyi elity v ukrayinske nacionalne vidrodzhennya (20-ti rr. XX st.). *Girska shkola Ukrayinskyh Karpat*. Ivano-Frankivsk: Vydavnyctvo DVNZ «Prykarpatskyj nacionalnyj universytet imeni V. Stefanyka», 148–152 [in Ukrainian].
5. Encyklopediya istoriyi Ukrayiny. (Vol. 1–10). (2008). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Kulturne budivnyctvo v Ukrayinskij RSR. Najvazhlyvishi rishennya Komunistychnoyi partiyi i radyanskogo uryadu (1917–1959 rr.). (1959). Zbirnyk dokumentiv (Vol. 1–2). Kyiv: Derzhpolitvydav URSR [in Ukrainian].
7. CzDAGO Ukrayiny (Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu hromadskykh ob'iednan Ukrainy). F. 1. Op. 20. Spr. 2264 [in Ukrainian].
8. CzDAGO Ukrayiny (Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu hromadskykh ob'iednan Ukrainy). F. 1. Op. 20. Spr. 2703 [in Ukrainian].
9. CzDAGO Ukrayiny (Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu hromadskykh ob'iednan Ukrainy). F. 1. Op. 20. Spr. 2703. Ark. 77–78 [in Ukrainian].
10. CzDAGO Ukrayiny (Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu hromadskykh ob'iednan Ukrainy). F. 1. Op. 20. Spr. 4206. Ark. 16 [in Ukrainian].
11. Chutkerashvily, E. V. (1961). Razvytye vusshego obrazovanya v SSSR. Moskva: Vusshaya shkola [in Russian].